

UOT 37.0

Zərifə Mahmud qızı Həmidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

<https://orcid.org/0000-0002-5041636>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(4\).32-35](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).32-35)

QLOBALLAŞAN DÜNYADA EKOLOGIYANIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ

Зарифа Махмуд гызы Гамидова

преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического

Университета,

диссертант по программе доктора философии,

ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИИ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Zarifa Mahmud Hamidova

teacher at the Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University,

doctorial student in the program of doctor of philosophy

THE IMPACT OF ECOLOGY ON THE ENVIRONMENT IN A GLOBALIZED WORLD

Xülasə. Bitkilərin ekologiyası, torpağın ekologiyası, coğrafi ekologiya, heyvan ekologiyası, mikro-örqanizmlərin ekologiyası, suların, dənizlərin ekologiyası, atmosferin, hidrosferin ekologiyası, kənd təsərrüfatının, sənayenin, nəqliyyatın, şəhərlərin ekologiyası, ekoloji biologiya, geokimyəvi ekologiya, mədəniyyət ekologiyası, sosial ekologiya və onun qolu olan insan ekologiyası, kosmik ekologiya. Odur ki, son 30-40 il ərzində ekologiya yalnız biologiya elmləri deyil, həm bütün təbiət, həm də sosial və iqtisadi elmləri arasında populyar, tətbiqi elm sahəsinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Ekologiya, xammal, antropogen, texnologiya, landşaft, mühit, bəşəriyyət.*

Аннотация. Экология растений, экология почвы, географическая экология, экология животных, экология микроорганизмов, экология вод, морей, экология атмосферы, гидросферы, сельского хозяйства, экология промышленности, транспорта, городов, экологическая биология, геохимическая экология, экология культуры, социальная экология и ее отрасли, экология человека, космическая экология. Таким образом, за последние 30-40 лет экология стала популярной областью прикладной науки не только среди биологических наук, но и среди всех естественных, социальных и экономических наук.

Ключевые слова: *экология, сырье, антропогенное, технология, ландшафт, окружающая среда, человечество*

Abstract. Plant ecology, soil ecology, geographical ecology, animal ecology, ecology of microorganisms, ecology of waters, seas, ecology of the atmosphere, hydrosphere, agriculture, ecology of industry, transport, cities, ecological biology, geochemical ecology, cultural ecology, social ecology and its branch, human ecology, space ecology. Therefore, during the last 30-40 years, ecology has become a popular applied science field, not only among biological sciences, but also among all natural, social and economic sciences.

Keywords: *Ecology, raw materials, anthropogenic, technology, landscape, environment, humanity*

İnsan özü üçün nə lazımsa – hava, su, istifadə olunması nəticəsində ətraf mühit dünya maddi nemətlər, sənaye üçün xammalı təbiətdən miqyasında dəyişilməyə məruz qalmışdır. Bu alır. Bu sərvətlərdən yüz illərdən bəri kor-təbii vəziyyət müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə

daha da kəskinləşmişdir. Belə ki, dünya əhalisinin sayının artımı onun tələbatının yüksəlməsini ötürüb keçməsi, Yer sərvətlərinin istifadəsinin durmadan çoxalması, energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələrində yeni texnologiyanın tətbiqi və istehsalının genişlənməsi, dünya landşaftlarının antropogen dəyişməsi, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi – bu və ya digər amillər ətraf mühitlə bəşəriyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə və insanı əhatə edən mühitə antropogen yükün (təzyiqin) artmasına səbəb olmuşdur. Ekoloji tarazlığı, onun mürəkkəb və bir-birilə sıx bağlı mexanizmlərini, təbiətin insanın təsirinə reaksiyasını, təbii sistemlərə yol verilə biləcək yükü bilmədən, yəni ekoloji biliyə dərindən yiyələnmədən təbiətdən, onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, təbii mühiti həyat üçün yararlı halda saxlamağı proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan, ekologiya elminə tələbat və maraq günü-gündən artır. Müasir dövrdə ekologiya elmi bütün sənət adamlarının, alim və mütəxəssislərin, müəssisə və dövlət rəhbərlərinin diqqət mərkəzindədir. Ekologiya yunan sözüdür (*oykos* – ev, *daxma*, *logiya* – elm) deməkdir.

Ekologiya elminin inkişafı XX əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Çünki təbiətin vəziyyəti bu əsrin 30-cu illərinə qədər ciddi təşviş doğurmurdu. Lakin II Dünya müharibəsindən sonra təbiətə, ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qarşı mənfi münasibət ilbəl gücləndiyindən ekologiya elmi tamamilə yeni, inkişafı zəruri sayılan elm sahəsinə çevrildi. Hazırda elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar təbii ehtiyatların mühafizəsi məsələlərinin həlli müasir ekologiyaya olan maraq dairəsini özünün qanuni bioloji sərhədindən çıxarmışdır. Bununla əlaqədar ekologiya elminin xüsusi sahələri meydana gələrək sürətlə inkişaf etməkdədir, bitkilərin ekologiyası, torpağın ekologiyası, coğrafi ekologiya, heyvan ekologiyası, mikroorqanizmlərin ekologiyası, suların, dənizlərin ekologiyası, atmosferin, hidrosferin ekologiyası, kənd təsərrüfatının, sənayenin, nəqliyyatın, şəhərlərin ekologiyası, ekoloji biologiya, geokimyəvi ekologiya, mədəniyyət ekologiyası, sosial ekologiya və onun qolu olan insan ekologiyası, kosmik ekologiya və s. Ekologiya elminin son tətbiqi nəticələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır. Müasir və gələcək nəsilləri

sağlam ətraf mühitlə təmin etmək üçün elmi əsaslar hazırlamaq, təbii ehtiyatların mühafizəsi və tullantısız texnologiyanın ekoloji əsaslarını aşkar etmək. Optimal və etibarlı fəaliyyət göstərən süni (antropogen) ekosistemlər, xüsusilə kənd təsərrüfatı yaratmaq. Rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyələrdə ekoloji təhsil və əhalinin bütün təbəqələri arasında ekoloji mədəniyyətə yiyələnmək. Əsaslı ekoloji tədqiqatlar məhz bu vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilməlidir. Yaşayış mühiti canlı orqanizmləri əhatə edən təbiətin bir hissəsi olub onlarla bilavasitə qarşılıqlı əlaqədədir. Mühitin tərkib hissələri və xassələri çox müxtəlif və dəyişkəndir. Hər bir canlı, daim mürəkkəb və dəyişkən həyatına uyğunlaşır və onun dəyişkənliyinə uyğun olaraq həyat tərzini nizamlayır. İnsan cəmiyyətinin fəaliyyət forması olub, orqanizmlərin həyatına birbaşa təsir göstərir və ya dolayısı ilə yaşayış mühitinə bilavasitə təsir göstərməklə. Bəşəriyyət tarixi gedişində ilk əvvəl ovçuluğun inkişafı, sonralar isə kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat planetimizin təbiətini güclü dəyişmişdir. Canlı aləmə və bütövlükdə biosferə antropogen faktorların təsiri sürətlə artmaqda davam edir və hazırkı şəraitdə çox vaxt hakimlik edir. İndiki dövrdə Yerin canlı aləmi və orqanizmlərin bütün növlərinin taleyi praktik olaraq insan cəmiyyətinin əlində olub antropogen amillərin təbiətə təsirindən asılıdır. Ekoloji faktorların əksəriyyəti vaxta görə keyfiyyətə və kəmiyyətə dəyişir. Məsələn, iqlim faktorları (temperatur, işıqlandırma dərəcəsi və s.) sutka, mövsüm, il ərzində dəyişir. Vaxta görə müntəzəm olaraq təkrarən dəyişən faktorlar dövrü faktorlar adlanır. Bura iqlim amillərdən başqa bəzi hidroloji faktorlar (qabarma və çəkilmələr, bəzi okean axınları) da aiddir. Gözlənilməz baş verən faktorlar (vulkan püskürməsi, yırtıcıların hücumu və s.) qeyri dövrü faktorlar adlanır. Temperatur daim təsir göstərən faktor sayılır. Onun kəmiyyətə göstəricisi geniş coğrafi, mövsümi və sutka bitkilərdə olduğu kimi, hava şəraiti poykiloterm heyvanlarda da əks olunur, homioform heyvanlar isə buna öz davranışlarının dəyişməsi ilə cavab verir, yuvasalma, miqrasiya və vaxtı dəyişdirilir. İnsan yuxarıda göstərilən hadisələrdən istifadə etməyi öyrənmişdir. Işıqlı günün uzunluğunu süni olaraq dəyişərək bununla da bitkinin çiçəkləmə və meyvəvermə vaxtını dəyişmək (qıç dövründə

istixanalarda şitil, hətta meyvə yetişdirmək), toyuqların yumurtalama qabiliyyətini artırmaq olar. Canlı təbiət ilin mövsümləri üzrə hadisələri yerin en və uzunluq dairəsindən, onun dəniz səviyyəsindən yüksəkliyindən asılıdır. Deməli, ərazi şimal, şərq və daha yuxarı ərazilərdə yaz gec, payız tez gəlir. Belə ki, səhrada qum səthində temperatur 600 C-yə qalxa bilir, Şərqi Sibir-də isə havanın minimum temperaturu mənfi 700 C-yə enir. Ümumiyyətlə, +50-dən -500 C temperatur diapazonu biosferdə temperatur şəraitin fundamental xarakteristikası hesab olunur, hərçənd bu parametrlərdən sapmalar da olur. Suyun miqdarı kəskin dəyişməyə məruz qalarsa (qabar-ma, çəkilmə), çox duzlu sularla osmotik yolla orqanizmlər tərəfindən itirilsə, ekoloji baxımdan, həm yerüstü, həm də su ərazilərində limitləşdirici amil hesab olunur.

Su canlı orqanizmlərin fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, biokimyəvi reaksiyalar üçün əsas mühit, protoplazmanın vacib tərkib hissəsidir. Qida maddələri orqanizmdə əsasən su məhlulu şəklində dövr edir, bu şəkildə də orqanizmdən dissimilyasiya məhsulu yüksək dərəcədə xaric edilir. Su bitki və heyvan orqanizmlərinin əsas kütləsini təşkil edir, toxumalarda onun nisbi miqdarı 50-80%, bəzi növlərdə isə daha yüksək olur. Belə ki, meduzaların bədənin-də 95%-ə, bir çox molyuskaların toxumalarında isə 92%-ə qədər su vardır. Hüceyrədaxili və hüceyrələrarası mübadilə, hidrobiontlarda isə xarici mühitlə osmotik qarşılıqlı əlaqə suyun və onun tərkibində həll olan duzların miqdarından çox asılıdır. Heyvanlarda qaz mübadiləsi yalnız rütubətli səthin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Yerüstü orqanizmlərdən buxarlanma mühitlə istilik balansının formalaşmasında iştirak edir. Sənaye məhsullarının Dəniz sahilləri antropogen təzyiqlərə daha çox məruz qalan və bu təzyiqlər durmadan artan şəraitdə quru, okean və atmosferin qarşılıqlı əlaqədə olan Yer səthinin bir hissəsidir. Bu üç geosferin qarşılıqlı əlaqəsi nisbətən enli olmayan zonası olmaqla, həm də spesifik sahilyanı təbii təsərrüfat sistemi fəaliyyət göstərən enli zolaqdır.

Dəniz sahilboyu ərazi dedikdə adətən şərti olaraq dəniz səviyyəsindən 200 m-ə qədər izogips və dəniz səviyyəsindən 200 m qədər izobat arasındakı ərazi başa düşülür. Dəniz sahilboyu təbii-təsərrüfat sistemi – ekosferin olduqca mü-

hüm komponenti olub həm dünya təsərrüfatına, həm də global təbii proseslərə təsir göstərir. İstehsalı gündən günə artır, bu da metallurjiya, kimya, neft, qaz və kömür istehsalı sənayelərinin atmosferə atılan tullantılarının miqdarının artmasına gətirib çıxarır. Həmçinin qaz, kömür və mazutla işləyən istilik energetikasının tullantılarının həcmi də artıb. Radionuklidlər yer səthinə əsasən atmosfer yağıntıları vasitəsilə daxil olur və onların maksimum çöküntüləri yaz-yay fəsilələrinə təsadüf edir. Bu qanunauyğunluq atmosferdə gedən meteoroloji proseslərlə əlaqədardır. Su mühitində atmosferin radionuklidləri suspenziya şəklində həll olur, bu vəziyyətdə də onlar torpağa hopur, qrunt sularına daxil olur.

Təmiz su hövzələrində və su axarlarında radionuklidlərin böyük hissəsi dib çöküntüləri və ali su bitkiləri tərəfindən sorbsiya olunur. Az miqdarda radionuklidlər az-çox bərabər miqdarda həll olunmuş halda suda qalır. Radioaktiv çirklənmiş su obyektlərində ən çox miqdarda stronsium – 90 və sezium – 137 radionuklidləri olur.

Onlar uzun yarımparçalanma dövründə və yüksək toksikliyə malik olduğu üçün təhlükəlidir. Qrunt suyu torpaq səthinə yaxın olan, şorlaşma getməyən və zəif duzlu torpaqlarda irriqasiya qoruyucu meşə zolaqlarını qoşalaşdırılmış (ikiləşdirilmiş) cərgələrlə salmaq faydalıdır. Belə əkinlərdə tinglər şırımın hər iki tərəfində və ya qarşı-qarşıya əkilir. Meşə zolaqlarının kənar cərgələrində meyvə, kol və ya alçaq boylu ağaclar, kanal tərəfdəki cərgələrdə isə kök sistemi dərin gedən, transpirasiya xüsusiyyəti yüksək olan, ucaboylu, uzunömürlü və tezböyüyən ağac cinslərinin əkilməsi faydalıdır. Əkin cərgələrinin uzunluğunu 100 (meyilli yerlərdə 25-30 m) metrədən artıq götürmək məsləhət görülmür. Tinglər çalaya şaquli istiqamətdə qoyulmalı, kök sisteminin torpaqla təmasda olmasını təmin etmək üçün əvvəlcə çalaya azca torpaq tökməli, sonra ting çalaya qoyulmalı, çala torpaqla doldurulmalı və bitkinin ətrafı tapdalanmalıdır. Bütün cərgələr düz xətt boyunca əkilməlidir.

Əhalinin artımı Yer təbii sistemlərinə antropogen təzyiqləri artırır. Daim artmaqda olan əhalini ərzaqla təmin etmək üçün məhsul istehsalını artırmaq tələb olunur, bunun üçün kənd təsərrüfatı istehsalına yeni (xam) torpaqlar daxil etmək, yaxud mövcud torpaqları hədsiz istismar etmək lazımdır, bu isə torpaqların eroziyasına,

səhralaşmasına və çirklənməsinə (toksikasiyasına) səbəb olur.

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əhali sayının artımını azaltmaq bütün ölkələrin mühüm vəzifəsi sayılır. Lakin bu zaman müxtəlif ölkələrdə adət-ənənə, dini qadağalar və əhalinin bu problemə olan münasibəti nəzərə alınmalıdır.

Ekoloji mədəniyyətin ölçüsü kimi ekoloji etika çıxış edir. Ekoloji etikaya əxlaq münasibətləri sferasında «insan-insan», «insan-cəmiyyət» ənənəvi münasibətləri ilə yanaşı «insan-təbiət» münasibətlərinin bir sıra cəhətləri daxil edilmişdir. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğı təşkil edir. Ekoloji etikanı onun ənənəvi istiqamətlərindən fərqləndirən onun üzünü gələcəyə çevirməklə, indinin qayğısına qalmasıdır.

XXI - əsr İnkişafı sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan necə dayanıqlı etmək olar ki, ətraf mühitdə dəyişkənlik yaradan hərəkətedici qüvvələrin əhali, istehlak və texnologiya olduğu bir dövrdə bütün xalqlara daha təhlükəsiz və təminatlı gələcək bəxş edə bilək.

Problemin aktuallığı. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğı

təşkil edir. Ekoloji əxlaq anlayışı ilə birlikdə bütün dünyada ekoloji problemlər və onların aradan qaldırılması üçün bir işıq oldu. İnsanların dünyanın bu ekoloji problemlərinə həssas olmamaları və əvvəllər fəlsəfədə mövcud olan tibbi etika və iş etikasını kimi nəzəriyyələrin mövcudluğu bu konsepsiyaya fəlsəfi yanaşmada təsirli olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə əlavə olaraq, fəlsəfənin alt nəzəriyyəsinə çevrilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğını təşkil etməliyik. Gələcək nəsillərin yaşaması imkanını pozan istənilən hərəkətdən imtina etmək, təbii mühitin vəziyyətinə təsir göstərən qərarların qəbulunda gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyət ölçüsü aparıcı olmalıdır. İndiki nəsillərin mənafeyinə görə gələcək nəsillərə ziyan vurulmasına yol verilməməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məsələnin aktuallığı və onun həyata keçirilməsinə demoqrafik problemlərə həsr olunmuş beynəlxalq forumlarda baxılmışdır. Orada qeyd olunmuşdur ki, demoqrafik problemin həlli dayanaqlı inkişafın milli strategiyasının bir hissəsi olmalıdır və bütün ölkələr demoqrafik proqramlar işləyib hazırlamalıdır. Belə yanaşmanın son məqsədi də, bilavasitə olmasa da, onun mövcud olduğu təbii mühiti saxlamaqla yenə də insandır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q.Ş. Xəlilov M.Y. / Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi./ - Bakı: Mütərcim,- 2005.- 880 s.
2. Aslanov H.Q. / Meliorasiya torpaqşünaslığı./ -Bakı: – Elm, - 1999. - 346 s.
3. Avazova M.A. Respublika torpaqlarının müasir ekoloji vəziyyəti // «Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. -Bakı: 2003, -s.340-342.
4. V.İ. Korobkin, L.V. Peredelski. / Ekologiya / Dərslik (rus dilindən tərcümə). -Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, -2013. - 434 s.

E-mail: zerifehemidova16@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 01.07.2024